

Zoektocht naar de oorsprong van enkele Romeinse amforen uit de Noordzee

Patrick Monsieur

Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie; Patrick.Monsieur@UGent.be

Het begon allemaal in 1965, toen de regionale krant 'De Zeewacht' een ongewone vondst van een Romeinse aarden kruik of amfoor meldde. Het vissersschip N.788 had deze 'schat' opgevist in de Noordzee, op een drietal mijl buiten de Westhinderbank. Latere studie wees uit dat het ging om een recipiënt voor olijfolie, daterend uit de tijd van de keizers *Claudius* of *Nero* en afkomstig van de voormalige Romeinse provincie *Baetica*, het huidige Andalusië (Z-Spanje). Dat het niet bij die ene amfoor bleef (zie verder) vormde een sterk materieel bewijs dat onze wateren in de Romeinse tijd druk werden bevaren. Baetische olijfolie uit de vallei van de Guadalquivir (de huidige naam van Arabische oorsprong voor de vroegere *Baetis*, vandaar de naam van de Romeinse provincie) was toen erg in trek en werd tot in de verste uithoeken van het Romeinse Rijk getransporteerd. Hierdoor is het ook niet echt verwonderlijk dat deze Zuid-Spaanse amforen bij archeologische opgravingen of bij toeval met de regelmaat van de klok zowel in de Belgische als de Britse ondergrond (en soms in rivieren) worden aangetroffen. Uniek aan zeevondsten van amforen is echter dat ze veel beter bewaard zijn dan de vaak luttele scherven waarmee men het aan land moet doen en dat dit extra perspectieven biedt voor onderzoek. Hieronder brengen we het relaas van de zoektocht naar de oorsprong en de ouderdom van deze bijzondere vondsten.

Andalusische olijfolie tot in noordelijkste Romeinse legerkampen

Baetica was ongetwijfeld de grootste olijfolieproducent in de Oudheid, en Andalusië is dat vandaag nog steeds. Deze enorme productie was bestemd voor de Romeinse legers gestationeerd aan de versterkte rijksgrenzen (de zogenaamde *Limes*) en voor de bevolking van Rome. De militairen in de legerkampen aan de Rijn en in Schotland waren dé stimulans voor de import van olijfolieamforen in het noorden. Tegelijkertijd verklaart dit ook de massale aanwezigheid van deze amforen in de Benelux, het Rijnland en Engeland, die het hinterland vormden van deze grenszones. Olijfolie en amforen zijn dan ook typische materiële vertegenwoordigers van de Romeinse invloed in onze gewesten.

■ Vondst van Baetische amfoor door N.788 ('De Zeewacht', 1965)

Ook in Rome zelf kwamen die olijfolieamforen massaal voor. Wie vandaag de Italiaanse hoofdstad bezoekt kan daar nog steeds de *Schervenberg* of *Monte Testaccio* bezoeken, een gigantische puinhoop van amforenscherven. Net als graan was olijfolie basisvoedsel voor de bevolking van de hoofdstad. Na het uitgieten van de olijfolie in grote voorraadvazen opgesteld binnen reusachtige magazijnen langs de Tiber, werden de amforen gebroken en netjes op dezelfde afvalhoop gedeponeerd. De daaruit gegroeide kunstmatige heuvel met de restanten van om en bij de 30 miljoen per schip geïmporteerde amforen, voornamelijk van Baetische herkomst, domineert nog steeds een deel van het huidige Romeinse stadsbeeld (foto pag. 11).

Hoe bestudeer je een Romeinse amfoor?

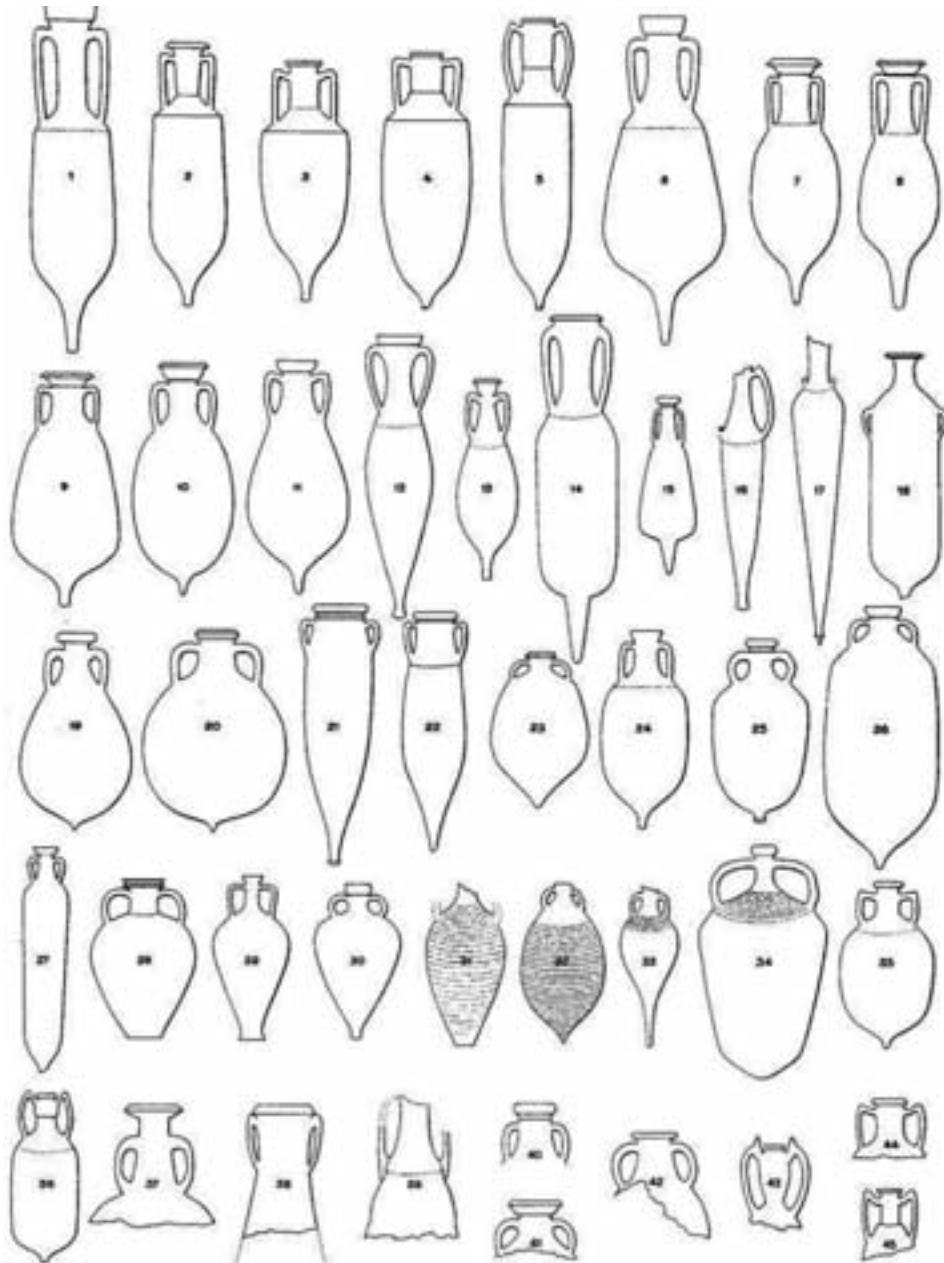
Dressel en zijn amforentypologie

Heinrich Dressel was de eerste die systematisch de fragmenten van de *Schervenberg*, evenals elders in Rome gevonden amforen onderzocht. In de zestiger jaren van de 19de eeuw hield deze opmerkelijke Duits-Italiaanse archeoloog zich bezig met het catalogeren van amforen. Hij deelde ze op in 45 types, elk met een nummer (zie p.11). Nummer 20 is de bewuste olijfolieamfoor uit *Baetica*, en de benaming

■ Vandaag getuigt de Monte Testaccio of Schervenberg in Rome nog van het massaal gebruik van amforen ... en olijfolie (Christopher Motz – via Picasaweb)

‘Dressel 20’ is bij specialisten dan ook de courante term voor dit type amfoor geworden.

Als epigrafist of kenner van opschriften trokken vooral de teksten, namen en tekens op de amforen (bv. stempels, geschilderde opschriften en graffiti) zijn aandacht. Zo publiceerde hij in 1899 binnen de befaamde reeks van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* (cfr. deel XV.2), alle in Rome gevonden inscripties en geschilderde opschriften aanwezig op bouwmaterialen en op keramisch vaatwerk, lampen, glas en metaal. Eén van de belangrijkste hoofdstukken behandelde de studie van de epigrafie op amforen. Interessant aan die opschriften is dat ze bijzondere informatie kunnen verschaffen over de producten welke de amforen transporteerden en over de mensen die daarbij betrokken waren. Zo vermelden de stempels meestal de namen van de fabrikanten en van de ateliers waar de amforen zijn vervaardigd. Zij vormen tevens een waardevolle schatkamer voor de studie van namen van personen en plaatsen (de onomastiek).

■ Amforentabel van Heinrich Dressel: n° 20 is de bewuste olijfolieamfoor (Dressel 1899)

De geschilderde opschriften of *tituli picti* vertellen zowel iets over de getransporteerde producten en de inhoudsmaten, als over de olijfolieproducenten en de handelaars. Graffiti functioneren dan weer als informanten van het vervaardigingsproces van de amfoor (bv. merktekens die een bepaald productiestadium aanduiden, kalenderdatums, namen van pottenbakkers en administratoren) maar tonen vaak ook namen van de kopers of de inhoudsmaten. De Dressel 20-amfoor van Nieuwpoort evenals andere zeevondsten dragen jammer genoeg geen *tituli picti* meer, wel nog stempels en graffiti waarover straks meer.

Niet één, maar vier Andalusische olijfolieamforen!

Er bestaat zo goed als geen twijfel dat de zeevondst van de N.788 in de reserve van het vroegere Stedelijk Museum van Nieuwpoort is beland. 'De Zeewacht' toont inderdaad een zeer gelijkend Dressel 20-type en vermeldt dat het stuk in voornoemd museum is terechtgekomen. De aangroei's die wijzen op een minstens tijdelijk verblijf in zee (bv. kalkkokerwormen) zijn er nadien wel afgehaald en de amfoor werd ingesmeerd met een vernislaag, wellicht om het afschilferen en verstoffen van de klei tegen te gaan.

Merkwaardig genoeg huizen in het Stedelijk Archeologisch Museum van Brugge nog twee intacte amforen van het type Dressel 20. De oudste dateert uit dezelfde tijd als het Nieuwpoortse exemplaar, behoort tot dezelfde variantgroep en werd overdekt met dezelfde recente 'vernislaag'. Bij nader onderzoek bleek zelfs nog een fragment van het keramieken deksel aan de binnenzijde te kleven, een extra aanwijzing voor een verblijf in zee. Ook de tweede amfoor te Brugge komt uit Andalusië maar is ongeveer 150 jaar jonger. Het exemplaar draagt geen recente deklaag waardoor nog zwakke sporen van zeeverwerking zichtbaar zijn gebleven.

Nu bezat óók Nieuwpoort een tweede amfoor die, net als het eerste exemplaar, bij een inventarisatie van ons maritiem erfgoed door het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (VIOE) van onder het stof werd gehaald. Het betreft weerom een Dressel 20 van het late type waarvan enkel het bovengedeelte is bewaard, evenwel met duidelijke resten van een zeeverblijf (ook wel "zeedepot" genoemd). Dit brengt het totale aantal amforen van het type Dressel 20 op vier. Jammer genoeg zijn de vondstomstandigheden van de twee amforen van Brugge en de tweede amfoor van Nieuwpoort voorlopig nog niet gedocumenteerd. Desondanks lijkt alles erop te wijzen dat de twee oudste exemplaren van Brugge en Nieuwpoort zusterstukken zijn die uit dezelfde scheepslading komen. Eén opgeviste amfoor had men nog kunnen beschouwen als een geïsoleerde vondst, maar twee voorbeelden wijzen heel sterk in de richting van een wraksite. Misschien geldt deze vaststelling ook voor de twee latere amforen van Brugge en Nieuwpoort (cfr. datering en typologie), zij het dat hier de argumenten minder zwaar wegen. In dit geval zou er sprake zijn van een tweede wraksite, ditmaal uit de tijd van de Romeinse keizers Septimius Severus of Caracalla.

Kunnen we de fabrikant en de exacte ouderdom van de Noordzeeamforen nog achterhalen?

Zoeken in een berg van scherven, misbaksels en fabrikantenstempels

Amforen van het type Dressel 20 zijn gedurende verschillende eeuwen vervaardigd, ongeveer van 30 vóór tot 325 na Christus. Een minimale schatting van wat nog rest aan amforen op de *Schervenberg* te

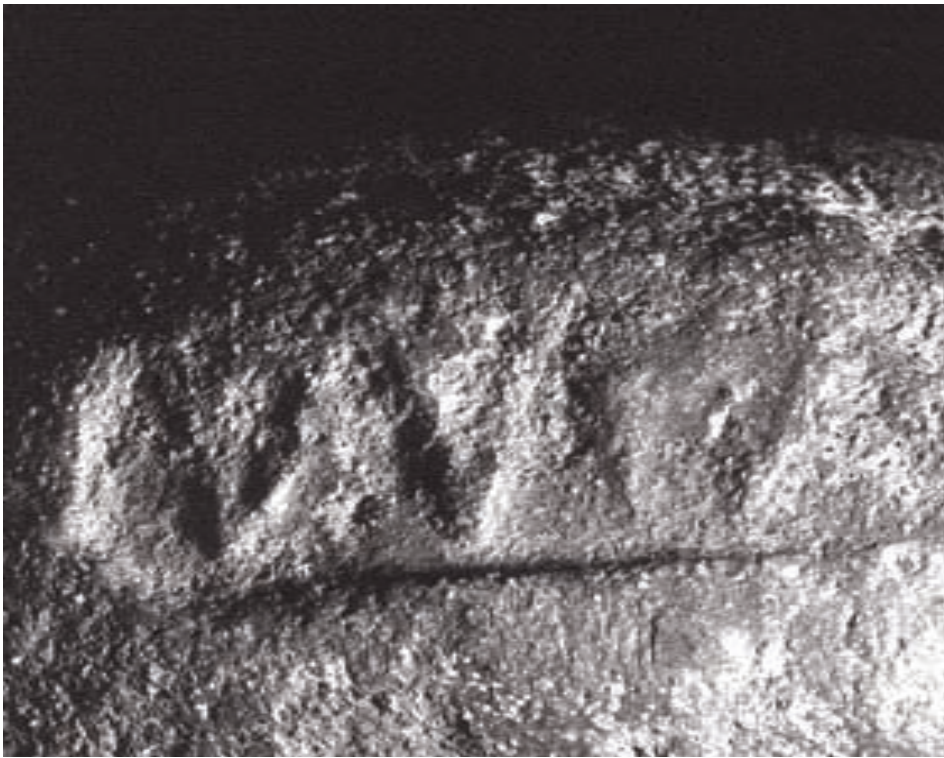

■ Uit onze kustwateren zijn tot dusver vier Romeinse olijfolieamforen (type Dressel 20) opgevist die zijn bewaard. Het betreft twee intacte exemplaren uit de eerste eeuw n.Chr., resp. bewaard te Brugge (linksboven) en te Raversijde (rechtsboven = tevens het door de N.788 opgeviste exemplaar) en twee exemplaren uit de derde eeuw n.Chr., resp. een volledig exemplaar bewaard te Brugge (linksonder) en een topgedeelte te bezichtigen in Raversijde (Brugse Musea en VIOE: rechtsonder).

Rome geeft een idee van de enorme hoeveelheden olijfolie en amforen die in Baetica zijn geproduceerd. Men kan hier gerust stellen dat het om één van de beste voorbeelden van preïndustriële productie in de Oudheid gaat. Dergelijke productie had plaats in een heel specifieke zone langs beide oevers van de Guadalquivir, meer bepaald de strook van ca 120 km tussen Sevilla en Cordoba. De grote concentraties potscherven, misbaksels en fabrikantenstempels die aan de oppervlakte zijn gekomen bij latere landbouwactiviteiten of natuurlijke erosie duiden steevast op verdwenen ateliersites. Dankzij intensieve prospectie van dit gebied zijn meer dan honderd verschillende ateliers bekend die gedurende eeuwen Dressel 20-amforen hebben vervaardigd. Door de stempels met de namen van fabrikanten (en soms van ateliers) te bestuderen, kent men de precieze herkomst van de tienduizenden Dressel 20-stempels die elders in Europa bij opgravingen of als toevalsvondst aan het licht kwamen. Zo zijn er in België alleen al meer dan 200 van deze op de amforenhandvatten gedrukte stempels ontdekt.

Uit het atelier van een vrijgelaten slaaf? Wat fabrikantenstempels ons leren

Ook op de handvatten van drie van onze Noordzeevondsten bevinden zich fabrikantenstempels. Voorlopig kon er slechts één worden ontcijferd. De oudste Brugse amfoor draagt een stempel met de initialen M I M. Van de M I M-stempel zijn er verscheidene voorbeelden opgeraapt aan de Guadalquivir. Dit gebeurde op niet minder dan vijf in elkaars buurt liggende ateliersites in het middengebied van de productiezone, met als voornaamste La Catria. De letters M I M zijn de eerste letters van de drie namen (*tria nomina*) die elk Romeins burger bezat: een voornaam, een familienaam en een bijnaam. Een langere versie van vermoedelijk dezelfde stempel, M I MOPSI, zet ons mogelijk op weg bij de verdere ontcijfering van de driedelige benaming. 'M' staat steevast voor *Marcus* en de 'I' verwijst naar een courante familienaam als *Iunius* of *Iulius*. We lezen dus: M(arci) I(uni) of I(uli) M(opsi) of 'van *Marcus Iunius Mopsus* of *Marcus Iulius Mopsus*'. De Grieks klinkende naam *Mopsus* - mensen werden toen met hun bijnaam

■ Op de oudste Brugse amfoor prijkt de fabrikantenstempel M I M. Mogelijk verwijzen deze initialen naar een zekere Marcus Iunius/Iulius Mopsus. De Grieks klinkende naam Mopsus zou er kunnen op wijzen dat onze fabrikant een uit Cilicië afkomstige vrijgelaten slaaf was (PM)

aangesproken, niet met hun voornaam die tot een officiële benaming was geëvolueerd - is uiterst zeldzaam en verwijst naar een mythologische figuur in het zuidoosten van Klein-Azië (nu Turkije), meer bepaald in Cilicië. Vermits Griekse bijnamen in de *tria nomina* verwijzen naar slaven die zijn vrijgelaten door hun meester(es) en het burgerrecht hebben verkregen, is het niet uitgesloten dat we ook hier te doen hebben met een uit Cilicië afkomstige slaaf die later met zijn nieuwe sociale status fortuin maakte in de amforenindustrie in Zuid-Spanje. We zullen het wellicht nooit zeker weten want buiten de vermelding van zijn naam *Mopsus* op amforenstempels is deze persoon uit geen enkele andere antieke bron bekend.

De precieze ouderdom van de Nieuwpoortse amfoor

In elk geval hebben de amforen van Mopsus een grote verspreiding gekend. Dat bewijzen de vele vondsten over een uitgestrekt gebied. Naast de ontdekking van een M I M -stempel in de Romeinse agglomeratie en baanpost van Taviërs (provincie Namen: wellicht in de Romeinse tijd *Taberna* genaamd), één in Alexandrië bij Egypte en niet minder dan drie intacte amforen met M I M -stempel in Lyon (*Lugdunum*, de voormalige Gallische hoofdstad), zijn ook in Augst vlakbij Basel (het vroegere *Augusta*) handvatfragmenten met dergelijke stempels opgegraven. Van de zeven bleek één de langere versie M I MOPSI te bezitten.

En wat meer is, precies Lyon en Augst - twee archeologische sites van eerste rang - leveren ook extra dateringselementen uit opgravingen. Contexten met munten,

goed gedateerd luxe aardewerk (bv. 'terra sigillata') of gegevens uit dendrochronologische analyse, allen helpen ze de archeoloog om de amforen exacter te dateren. Bovendien dateren dergelijke contexten niet enkel de stempels, maar geven ze ook aan in welk tijdsvenster welk type Dressel 20-amfoor trendy was. Zo kan uit de vorm van de rand, het handvat, het lichaam en de knop onderaan een evolutie in de tijd worden waargenomen. Dit stelde archeologen in Augst bijvoorbeeld in staat, door de combinatie van gedateerde contexten en amforenfragmenten, een typo-chronologische opeenvolging te reconstrueren die ook geldig is voor vondsten op andere plaatsen. Bovendien blijken dergelijke dateringen bevestigd en verder gepreciseerd door een aantal scheepswrakken in de Middellandse Zee. Het wrak van de Port-Vendres II nabij Perpignan (bij Frans-Spaanse grens), speelt hierin een sleutelrol. Naast een aanzienlijk lot Dressel 20-amforen bestond de lading ook uit staven tin. Omdat het grootste deel ervan de stempel droeg van staatsambtenaar *Lucius Valerius*, een vrijgelatene van keizerin *Valeria Messalina* (de beruchte echtgenote van *Claudius*). kon het wrak tussen 42 en 50 na Christus worden gedateerd. Het hoeft dan ook niet gezegd dat dit ons een fantastisch chronologisch ijkpunt verschaft voor het type Dressel 20-amfoor uit dezelfde lading. Op die wijze kunnen we de twee oudste amforen van Nieuwpoort en Brugge omstreeks 50-75 na Christus situeren.

Wat leren ons graffiti en geschilderde opschriften op de amforen?

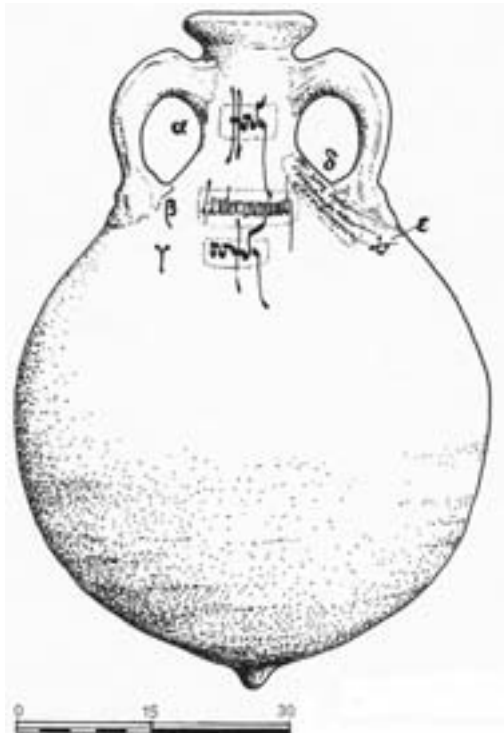
Op de olijfolieamforen van het type Dressel 20 valt heel wat af te lezen over de Romeinse economie. Naast de stempels geven ook graffiti en geschilderde opschriften opmerkelijke details over de productie en verhandeling van de olijfolie van *Baetica*.

Graffiti bewijs voor jaarrond productie amforen

De graffiti zijn ofwel vóór het bakken in de natte klei gedrukt, ofwel later droog ingekrast. De tweede groep toont namen van de bezitters (kopers) of inhoudsmaten die meestal wijzen op een hergebruik van de amfoor. Ze zijn hier niet van toepassing. De graffiti van de eerste groep zijn eenvoudige herinneringsmerken van de pottenbakkers, maar soms staan ook namen en zelfs kalenderdatums opgegeven. Twee voorbeelden uit Tongeren en Velzeke vermelden de maanden januari en april en dankzij vele in het buitenland gevonden voorbeelden weten we nu dat in alle maanden van het jaar Dressel 20-amforen werden vervaardigd. Twee van de vier amforen van Nieuwpoort en Brugge vertonen eenvoudige herinneringsmerken van de pottenbakkers.

Geschilderde opschriften of 'tituli picti'

Jammer genoeg draagt geen enkele van de vier Noordzeeamforen nog *tituli picti*. Toch moeten dergelijke geschilderde opschriften er zeker zijn geweest want ze werden systematisch op alle Dressel 20-amforen aangebracht. Op de *Monte Testaccio* te Rome zijn ze vaak zeer goed bewaard door de specifieke klimatologische omstandigheden

■ Plaatsing van *tituli picti* op Dressel 20-amfoor (Rodríguez 1984)

die zich in deze kunstmatige berg hebben ontwikkeld. Een ander vochtig milieu gunstig voor de goede bewaring van *tituli picti* zijn nu juist scheepswrakken zoals dat van de Port-Vendres II. Vermoedelijk zijn de opschriften die op onze vier amforen stonden ofwel weg geërodeerd door de ruwe condities van de Noordzee, ofwel - wat helaas maar al te vaak gebeurt - verwijderd bij de 'reiniging' achteraf. Toch loont het de moeite om even bij de *tituli picti* stil te staan. Ze werden volgens een vast patroon op diverse plaatsen van de amfoor met penseel en rietpen aangebracht (zie figuur pag. 13).

Op hals en schouder kan men het tarra- en nettogewicht van de amfoor lezen (samen rond de 100kg). Ook de *tria nomina* van de handelaar (soms tegelijk ook de reder) die de olijfolie had gekocht worden hier vermeld. Vlak onder één der handvatten staat de belangrijkste tekst. Ze is door een ervaren boekhouder of ambtenaar met rietpen in cursief geschreven en toont de naam van het landgoed waar de olijfolie was geproduceerd. Ook vermeld zijn de namen van de producenten en van de mensen die de olijfolie hebben gewogen, gecontroleerd en de amfoor afgedicht, de plaats waar deze handelingen plaatsgrepen, en soms zelfs een consulsdatum (elk jaar werden in Rome twee nieuwe consuls verkozen) die de amfoor op het jaar na dateert! Verschillende typologische varianten uit de 2de en de 3de eeuw na Christus zijn dankzij associatie met deze

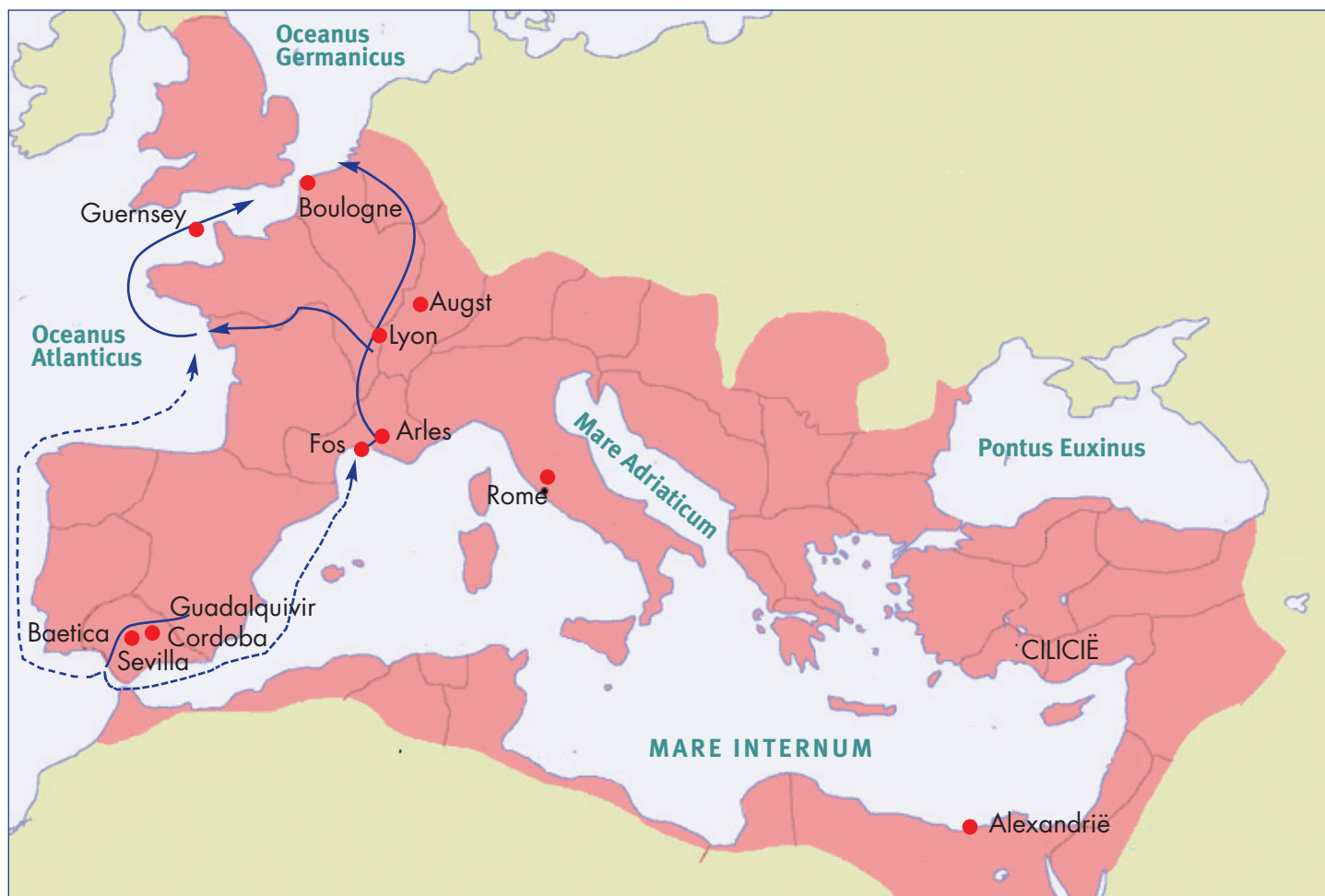
consulsdata goed in de tijd gesitueerd. Daarom kunnen we de twee late Dressel 20-varianten van Nieuwpoort en Brugge, met hun specifieke driehoekige rand en korte handvatten, plaatsen in de periode 200-225 na Christus.

Economische activiteiten in de oudheid: het 'lezen' van amforen

Het moge duidelijk zijn dat het aantal en de systematiek van de opschriften op amforen inzage kunnen geven in de ingewikkeldheid van de diverse economische handelingen evenals in het deels officiële karakter ervan. Heel belangrijk ten slotte is dat de namen in de *tituli picti*, de stempels en de graffiti aangebracht vóór het bakken meestal van verschillende personen afkomstig zijn. Hoewel er zeker familiebanden en gezamenlijke belangen waren, betekent dit dat de olijfolieproductie, de amforenfabricage en de verhandeling van de gevulde amforen gescheiden economische activiteiten waren die door aparte groepen mensen werden verricht. Alles samen zorgde dit ervoor dat *Baetica* één van de rijkste Romeinse provincies was, niet alleen door haar rijke ertsen maar ook door zich te concentreren op de monocultuur van olijven.

Hoe geraakte de olijfolie tot bij ons?

Wellicht werd de olijfolie in reusachtige lederen zakken van de landerijen naar de oevers van de Guadalquivir gebracht. Langs die rivier lagen de amforenatieiers maar ook de aanlegplaatsen vanwaar de gevulde amforen vertrokken. Schippersgilden (bekend uit stenen inscripties) organiseerden de vaart tot Sevilla, waar de amforen op zeeschepen werden overgeladen. Vandaar ging de tocht verder over de Middellandse Zee of via de Atlantische route. Men vermoedt dat de belangrijkste route voor het transport van Dressel 20-amforen naar het noorden van het Romeinse Rijk via de Middellandse Zee verliep. Vanaf de Rhône-delta ging het dan verder langs het Europese rivierenstelsel. De zeeschepen legden aan in Fos of Arles en de amforen verkasten naar rivierschuiten die de Rhône als hoofdas volgden richting Noord-Atlantische zone en Rijn. Ook dit gebeurde deels met de diensten van schippersgilden. Eén van de grote overslaghavens voor de verdere verspreiding langs de Europese rivieren was Lyon. Van daaruit konden de amforen ook naar de dichtbij gelegen Loire worden overgebracht om zo de Atlantische Oceaan te bereiken. Het is ook mogelijk dat amforen via de Rijnmonding onze kustzone bereikten.

■ Productiegebied in Z-Spanje en vermoedelijke hoofdtransportroutes voor olijfolieamforen naar onze gewesten tijdens de Romeinse tijd (VL)

Niettemin, en ondanks de kwalijke reputatie als een gevaarlijke zeeweg, moet de volledige Atlantische route via Portugese, Spaanse en Franse kusten naar het noorden wellicht niet worden onderschat. Dat er maar sporadisch wrak- en amforenvondsten zijn langs deze route zegt misschien meer over de slechtere bewaringstoestand of de zichtbaarheid van de Atlantische wateren dan over hun zeldzaamheid. De vermoedelijke wrakken in de Noordzee zijn mogelijk de weerspiegeling van een intense economische

activiteit. Interessant in dit verband is de aanwezigheid van Boulogne, het antieke *Gesoriacum*. Deze top-archeologische site was de belangrijkste militaire vlootbasis in het noorden van het Rijk en bracht als dusdanig heel wat handel in Mediterrane producten (zoals olijfolie) met zich mee. In sommige Romeinse sites aan of vlakbij de Belgische kust zoals Bredene, Oudenburg en Brugge, zijn er behoorlijk wat fragmenten en een aantal stempels van Dressel 20-amforen uit de 2de en 3de eeuw na Christus teruggevonden.

Niet enkel olijfolie uit Baetica

Naast de Andalusische olijfolie vormden natuurlijk ook andere producten, deels van andere origine, de inhoud van teruggevonden amforen. Vóór de monding van de Thames ter hoogte van Pan Sand kreeg een Britse visser een slanke Zuid-Gallische amfoor in zijn netten waarin exact 6205 olijpitten staken. De Universiteit Gent bezit een zelfde type dat hoogstwaarschijnlijk in de 19de eeuw te Mainz werd ontdekt bij het opnieuw indammen van de Rijn oevers. In 1963 haalden Franse vissers vóór de Zuid-Engelse kust een Baetische amfoor op van het type Haltern 70, genoemd naar de vindplaats van een Romeins legerkamp in Duitsland waar het eerst werd herkend.

Dit type amfoor vervoerde zowel wijn als olijven uit Andalusië. Van dergelijke amforentypen zijn ook exemplaren gevonden in een oude bedding van de Dender te Aalst en in de Schelde te Appels bij Hamme. Bij het Kanaaleiland Guernsey ontdekte men het zogenaamde Little Russell A-wrak waarvan de lading bestond uit grote Baetische amforen van het type Beltrán IIA (naam van een Spaanse archeoloog) voor vissas en gepekeld vis. Baetica stond in de Romeinse tijd inderdaad ook bekend voor haar visverwerkende industrieën, voornamelijk op basis van tonijn en makreel.

■ Reliëf van een marmereen sarcofaag waarop schip geladen met Baetische amforen, 3de eeuw, uit catacomben van Praetextatus te Rome (Remesal 1997)

Voor wie meer wil

Al deze voorbeelden doen vermoeden dat de Noordzee misschien nog veel meer verborgen houdt. Een eerste aanzet tot verdere ontsluiting zou een zoektocht kunnen zijn naar het sterk vermoede wrak bij de Westhinderbank. Wie daar liever niet op wacht en zo snel mogelijk een Romeinse olijfolieamfoor uit onze Noordzee wil aanschouwen, kan terecht bij het Archeologisch Museum op het Provinciedomein Raversijde. Daar zijn de Baetische Dressel 20-amforen van Nieuwpoort geëxposeerd. Van de Brugse exemplaren zit één in de reserve en is die met de M I M-stempel in het Brugse Stedelijk Archeologisch Museum tentoongesteld.

Bronnen

- Bonsor G.E. (1931). The Archaeological Expedition along the Guadalquivir 1889-1901. New York (Hispanic Notes & Monographs. Essays, studies, and brief biographies issued by the Hispanic Society of America).
- Bertrand E. (1992). Les amphores d'un vide sanitaire du 1er siècle à Lyon (Saint-Just), SFEACG, Actes du Congrès de Tournai: 265-277.
- Colls D., R. Etienne, R. Lequément, B. Liou & F. Mayet (1977). L'épave de Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude. Paris (Archaeonautica 1).
- Dressel H. (1899). Corpus Inscriptionum Latinarum XV, 2. Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Instrumentum domesticum, Berolini.
- Martin-Kilcher S. (1987). Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte. 1: Die südspanischen Ölamphoren (Gruppe 1). Augst (Forschungen in Augst 7/1).
- Monsieur P. (2005). Méditerranée amforen in de Civitates Nerviorum et Menapiorum. Identificatie, epigrafie, chronologie, kwantificering en interpretatie van de vondsten in Velzeke en Kruishoutem (Oost-Vlaanderen, België). Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Universiteit Gent).
- Monsieur P. (2007). Graffiti, stempels en tituli picti op amforen: waardevolle informatiedragers voor de kennis van antieke economie en naamkunde, Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis LX: 101-129.
- Monsieur P. & C. Braet (1997). Romeinse amforen van Baetica. Jaarboek Stad Brugge 1995-1996: 104-115.
- Pieters M., I. Demerre, T. Lenaerts & I. Zeebroek, met bijdragen van De Bie M., W. De Clercq, B. Dickinson & P. Monsieur (2008). De Noordzee: een waardevol historisch archief onder water. Meer dan 100 jaar onderzoek van strandvondsten en vondsten uit zee in België: een overzicht. Relicta 4 (in druk).
- Rodríguez Almeida E. (1984). Il Monte Testaccio. Storia, ambiente, materiali. Roma.